
Postkomunistická mentalita

Jindřich Fibich

Vymezení tématu a jeho pojednání z hlediska politické antropologie

Po pádu sovětského komunistického impéria se dostala do popředí zájmů mezinárodní politiky skupina bývalých satelitních států střední Evropy, a to zejména transformační přechod zemí visehradské skupiny od reálného socialismu k tržní ekonomice a k politické demokracii. Mnohé nasvědčuje tomu, že strukturální politické i ekonomické přeměny v těchto zemích probíhají víceméně úspěšně, byť s různými peripetiemi. Povést zde nějaký totální zvrát k minulosti se zdá téměř nemožné. Avšak tříbení současných sociálních a myšlenkových proudů přináší v těchto zemích četné aféry a ořesy, které výhledy do budoucnosti spíše zamlžují, než vyjasňují.

Na základě řešení různých aktuálně krátkodobých problémů se teprve začínají vynořovat nové dlouhodobé problémy transformace. Už R. Dahrendorf¹ hovořil v roce 1990 o třech časových etapách vývoje těchto zemí:

- 1) šestiměsíční bude věnována ústavní reformě;
- 2) šestiletá bude věnována ekonomické reformě;
- 3) šedesátiletá teprve nastolí občanskou společnost.

Rovněž Zbigniew Brzezinski² v roce 1994 rozložil trvání transformačního systémového přechodu do tří etap:

- 1) provedení politické transformace a ekonomické stabilizace (1–5 let),
- 2) uskutečnění politické stabilizace a ekonomické transformace (3–10 let),
- 3) realizace politické konsolidace a ekonomického rozvoje (5–15 let i více).

Mnohé z těchto nově se objevujících problémů dlouhodobé transformace postkomunistických zemí střední Evropy pramení ze dvou základních mezer v koncepcích jejich systémové transformace. První takovou mezerou je zanedbávání otázek mentalitní infrastruktury a života člověka při řešení transformace politických a ekonomických struktur. Druhou je zanedbávání a povrchní vulgarizace problémů „reálsocialistických“ stereotypů myšlení a chování člověka a vytváření jejich hybridů v postkomunistické společnosti.

Při vysvětlování těchto dvou základních problémových okruhů budu vycházet především ze srovnání situace mezilidských vztahů a poměrů mentality člověka a politiky v České republice a na území bývalé NDR (tj. v nových spolkových zemích Německa). Zároveň vezmu v úvahu i důležité poznatky z dalších zemí visehradské skupiny. Přitom budu používat některá teoreticko-metodologická hlediska politické antropologie ve svém vlastním pojetí.

Především je to vrstevně stadiální model otevřeného vývoje současného člověka, a to zejména podle názorů N. Hartmana, E. Rothackera, E. H. Ericsona a W. Harmana. V tomto modelu se vyskytují kvalitativně rozruzněné, leč vzájemně hierarchicky propojené základní úrovně či vrstvy existence člověka, představující na jedné straně základní subjektivní lidské potence a na druhé straně jejich vztahy k objektivním podmínkám a možnostem realizace ve vnějším prostředí. Ty se pak omezují především na politiku, ekonomiku, společnost a kulturu. Základní potence a vztahy se buď podporují a rozvíjejí konsenzuálně od nižších k vyšším, anebo jsou blokovány, separují se a stagnují, popřípadě „upadají“ od vyšších k nižším, vzájemně se deformují a nepřátelsky popírají či potírají. Tím pak ohrožují buď vyšší smysl, nebo samu podstatu a existenci člověka.

Jde o následujících šest základních úrovní existence a rozvoje člověka, odstupňovaných od nižších k vyšším:

a) o hmotnou úroveň, která zahrnuje především věcné podmínky a potřeby a technické prostředky lidského života a které dominují principy kauzality a efektivity, inklinující buď k utilitární negentropii, nebo k zvětšující entropii;

b) o biovitální úroveň, která zahrnuje hlavně instinkty a ekologické vazby a které dominují principy vitality a biofeedbacku, inklinující buď k regulaci, nebo k živelnosti;

c) o emocionální úroveň, která zahrnuje zvláště emoce a zájmy a které dominují principy závislosti a empatie, inklinující buď k soucitu a k vzájemné pomoci, nebo k nenávisti a k nepřátelství;

d) o sociokulturní úroveň, která zahrnuje zejména sociální vztahy, postoje a stereotypy a které dominují funkcionální, mocenské a vazebné principy, inklinující buď k liberalizaci a k emancipaci, anebo k manipulaci a k dirigismu;

e) o racionální úroveň, která zahrnuje hlavně poznatky a normy a které dominují principy logiky a finality, inklinující buď k chápání a k prožívání řádu, nebo k instrumentalitě a k byrokratismu;

f) o spirituální úroveň, která zahrnuje především symboly, víry, vize a intuice a které dominují principy smysluplnosti a teleologie, inklinující buď k integraci a k transcendenci, nebo k fanatismu, k fundamentalismu či k nihilismu.

Vzhledem k zvolené problematice věnuji v následující stati hlavní pozornost vztahům vzájemného působení mentality a chování postkomunistického člověka na veřejnosti i v soukromí. Stalinské deformace marxismu v otázkách vztahů člověka a politiky záměrně redukovaly možnosti vytvoření určité typologie této problematiky na příliš paušální a ideologické mocensko-třídní faktory. Naproti tomu liberální ideologie zdůrazňuje pluralitní snahy svobodné individualizace, ačkoli se v jejím pozadí skrývají také různé paušálně redukční a nátlakové inklinace ekonomického determinismu a magie trhu. Mezi těmito dvěma extrémními krajnostmi vede určitá střední cesta zájmově skupinových a orientačně světonázorových typologií, která pátrá po hlouběji skrytých životních inklinacích v jádru politických postojů.

Základy mentální zátěže postkomunistického člověka z období reálného socialismu

Nejrůznější deklarace čelných politiků zemí visegrádské skupiny o pokrocích tržní ekonomiky a demokratizace a o již provedeném oddělení jejich současnosti od minulosti jakousi pomyslnou tlustou čarou nejsou zatím bohužel ničím jiným než zbožným přáním. Právem nás před takovými ukvapenými soudy a přílišným optimismem varuje Zbigniew Brzezinski: „*Vystoupení z komunismu bude trvat tak dlouho jako komunismus.*“³ Podle názoru profesora G. Meyera „*je snadnější vytvořit nové ústavy, zákony a nařízení než odbourat vzory myšlení a způsoby chování, jež se staly zvyklostí během desetiletí státního socialismu.*“⁴ Proto také prezident Václav Havel ve svém projevu o postkomunismu na Washingtonově univerzitě ve Spojených státech v roce 1993 prohlásil: „... *je třeba pochopit všechny hlubinné děje, které probíhají v lůně postkomunistické společnosti... Je třeba rehabilitovat lidskou subjektivitu.*“⁵

Je proto zcela nezbytné nejprve si uvědomit, kam až sahají kořeny systémové minulosti stalinské totality a reálného socialismu. Především musíme vycházet ze skutečnosti, že dnešní visegrádské země jako bývalé satelity tehdejšího Sovětského svazu byly postupně zcela infikovány základními principy stalinismu a pozdějšími modifikacemi reálného socialismu také v oblasti subjektivních a personálních faktorů. Tento centrálně byrokratický, mocensky šířený a ideologicky různě maskovaný a přikrášlovaný způsob myšlení i jednání byl v západní odborné literatuře nazýván bolševismem či stalinismem.

V šedesátých letech vtiskoval bolševismus – podle názoru P. Feldkellera⁶ – komunistickému člověku tyto základní rysy:

- a) archaickou ucelenost, kladoucí odpor oddělování ideální a intelektuální stránky,
- b) netolerantní absolutizaci strany,

- c) zbožňování všeho světského,
- d) vůli k nivelizaci,
- e) nedostatek morální rozhodnosti a odpovědnosti,
- f) víru ve všemohoucnost dirigismu a velkých organizací.

Zatímco raný stalinismus – podle mínění ruského existencialisty N. Berďajeva⁷ – proměňoval člověka v oběť klanného vědomí a pomocí ruského mesianismu a mocenského modlářství se přetvářel ve svérázný ruský fašismus. Jeho pozdní varianta zejména v NDR v 70. a 80. letech představovala podle psychiatra H. J. Maaze „*způsob života, který ovládal a deformoval nejen politiku, ale všechny oblasti až po kulturu všedního soužití. Byl etablován především represivní mocí, zastrahováním, kontrolováním a špiclováním jako autoritářský systém a při životě ho udržovala manipulace, komandování a zbavování občanské svěprávnosti... Všichni byli současně jeho oběťmi i pachatelí... Pravidlem byla výchova k pokrytectví, přetvářce, falešné fasádovosti, podřizování a přizpůsobení.*“⁸

Také v Polsku měli s podobným typem člověka, kterého katolický filozof J. Tischner⁹ nazval „homo sovjeticus“, své zkušenosti. Tento autor jej charakterizoval jako jednorozměrnou bytost, postrádající duchovní rozměr lidské existence, ovládanou pouze vitálními hodnotami zespolečenštěnými natolik, že kvůli hmotnému přivlastňování byla ovládána hlavně nepříteľstvem, agresivitou, podezíravostí a donášečstvím. Polský sociolog W. Naroczek¹⁰ upozornil na to, že se ve společnosti reálného socialismu stereotyp „šplhat nahoru“ nejčastěji proplétal se stereotypem „pochvaly od nadřizených“ a se snahou „být zaregistrován“ v seznamech „nomenklatury“. To, co osamělým smolařům připadalo jako „sociální poušť“, úspěšní „klikáři“ a kariéristé považovali spíše za „sociální džungli“, v níž vládne silnější. Protivník byl definován v morálních a třídně ideologických kategoriích.

Z našich českých i slovenských zkušeností víme, že „reálsocialistického“ člověka nebylo možné pokládat za jednotný typ, ale šlo o řadu subtypů vzájemně se odlišujících mocenským postavením, profesním zařazením, sociálním charakterem, morálním charakterem, rodinnými vztahy a světónázorovou identitou. K hlavním diferenačním rysům patřila zejména vůle k moci, ochota k přizpůsobení, sklon k příživnictví a odvaha k odporu či k izolaci. V NDR na základě těchto parametrů vytypoval H. J. Maaz¹¹ dva základní druhy reakcí „postiženého“ člověka na represivní systém reálného socialismu. Jedna z těchto reakcí vznikala z vnějšího strádání, jež se týkalo mezilidských vztahů, postihovaných sítí špiclování, šmelinářství, korupce a sociálních závislostí na základě ovládnutí či potlačování. Druhá pramenila spíše z vnitřního strádání, jež postihovalo základní přirozené tělesné, duševní, sociální a spirituální potřeby, a to prostřednictvím vnucené autocenzury a sebekontroly. Společným rysem obou druhů reakcí byla nutnost potlačovat přirozené citové reakce. Z tímto způsobem deformované mentality se vyvinuly i dva základní typy charakteru:

1) *charakter nutkavý*, který se vyžíval v byrokratické zálibě ve formulářích, v hlášeních, ve statistikách, jakož i v kontrolních vášních aparátů bezpečnosti či v technických racionalizacích despotismu;

2) *charakter zbrzděný*, jehož zosobněním byl poslušný podřízený represivní mašinerie, přijímající rozkazy, nezralý občan a poddaný, spoléhající se na závislost a víru v autority. Tomu odpovídaly následující základní typy „reálsocialistického“ člověka:

a) *mocipáni*, kteří se nacházeli na vrcholcích mocenských institucí, odkud kontrolovali nelidský systém všeobecné nedůvěry;

b) *kariéristé* (pravý opak pravověrných komunistických fanatiků), pro něž byl nejdůležitější úspěch a u nichž účel světil všechny prostředky;

c) *souputníci*, kteří inklinovali k podřizování a k přizpůsobení;

d) *opozičníci a disidenti* především z oblasti kultury, vědy a církvi;

e) *utopisté*, kteří vyznávali nejrůznější ideály křesťanského, humanitního či sociálního zaměření.

Na podmínky československého reálného socialismu je možné aplikovat dost podobnou typologii, kterou bych však z hlediska politické antropologie strukturoval poněkud odliš-

ným způsobem. Zajímavá diskuze o „realsocialistických“ deformacích českého národního charakteru proběhla v 70. a 80. letech na stránkách exilové revue Svědectví.¹² V té době se projeví především následující *negativní rysy české národní povahy*:¹³

- a) kolaborantská ustrašenost a povolnost vůči mocenským a velmocenským tlakům,
- b) lokajské přísluhovačství, zneužívání moci a umělé vyhledávání nepřátel,
- c) maskování morálních slabin ideovou přetvářkou a „klikařskou“ příslušností,
- d) růst úzce privátního kariérismu a izolacionismu,
- e) přerůstání národní a morální ochablosti v despekt nejen vůči národním, ale i tradicím a hodnotám,
- f) zastírání morální neodpovědnosti situační účelností, Iživými fikcemi a přetvářkou.

Uvedené deformace v postojích určitých pseudoelitních i masových typů českého člověka je možné rozčlenit podle již zmíněných existenciálních úrovní následujícím způsobem. Na hmotně instrumentální úrovni docházelo především k mocenskému preferování utilitárně věcných potřeb před potřebami vyššího typu. Na vitálně biologické úrovni se výrazně projevovала zejména manipulace pudů k účelům mocenské nadvlády. Na emocionálně psychické úrovni docházelo především k preferování mocenské agresivity, bezcitnosti a zášti před empatií a soucitem. Na sociokulturní úrovni se prosazovalo hlavně bujení mocenského diktátu a mafiozního skupinkářství před sociální služebností a kulturní emancipací. Na racionálně organizační úrovni dominovaly byrokraticko-instrumentální a ideologické postoje a návazně se uplatňovaly i různé racionalizace únikových postojů. Na morálně spirituální úrovni se spojovalo zbožňování vrcholných orgánů komunistické strany a oficiálních institucí s účelově třídní morálkou tvrdého ateismu.

Při odlišování obecně platných a specifických rysů mentality a charakteru člověka v zemích visegrádské skupiny je třeba vzít v úvahu několik hlavních činitelů diferenciace: *Čím dále na východ, tím větší vliv sovětských imperiálních vzorů. Čím méně různých prvků demokraticismu v období předcházejícím reálnému socialismu, tím větší a hlubší rezidua autoritářství i totality. Čím nižší stupeň industrializace a čím větší převaha venkova nad městy, tím větší převaha iracionalismu nad racionalismem a totality nad diferenciací.*

Problémy hybridizace demokraticko-tržní a postkomunistické mentality

Především se ukazuje, že kvapný útěk elitních i většinových typů člověka v posttotalitních společnostech, které prožívají období přechodu od východní totality a autoritářství k různým západním vzorům ekonomiky, politiky i kultury, společnosti i člověka, má dva základní zdroje motivace. Prvním z nich – všemožně propagovaným, obecně známým a pochopitelným – je snaha o co nejrychlejší přechod ze společnosti násilí a nedostatku do společnosti svobody a neomezené spotřeby. Druhým – udržovaným pod pokličkou – je snaha co nejrychleji zapomenout na elitní i masové inklinace značných částí těchto společností i různých typů mentality a osobnosti k různým jistotám i fikcím reálného socialismu. Tato ošidná a nebezpečná kognitivní disonance (viz L. Festinger) často pramení z dost obecné nechuti poctivě se vypořádat s řadou hluboce individuálních a osobních sociálních i morálních skluzů v období reálného socialismu a prostě přejít do nové situace.

Podle R. Dahrendorfa¹⁴ se v postkomunistických zemích projevila snaha nahradit jeden systém druhým, pouze s opačným znaménkem, avšak právě to je „pozůstatek marxistické mentality“. Jen málokdo je zde ochoten zamýšlet se nad tím, nakolik staré „realsocialistické“ návyky poškozují všechny procesy politické, ekonomické i kulturní transformace a jak by on sám mohl přispět k jejich odhalení a překonání. Pak se ovšem nelze divit tomu, že různé – na Západě osvědčené – prostředky tržní a demokratické „spásy“ v postkomunistických zemích často selhávají, že dochází k jejich podivným deformacím a že se objevují četné skandály. Podle H. J. Maaze „*může dojít k určité demokratizaci, pouze pokud započne v duších. A tento proces jsme dosud nezapočali... Reálná situace se netušenou měrou*

*rozzrůstá v psychosociální krizi... Všichni očekávali potíže s přestavbou, nikoli však praxi vyřizování účtů.*¹⁵ Dokud mnohé doposud dosažené, leč převážně formální strukturálně institucionální pokroky nebudou pravdivě identifikovány jako určité, byť vývojově nezbytné *hybridy*, spjaté s převlékáním kabátů, nejsou vyloučena nepřijemná překvapení.

Pravdivým a fundovaným odhalováním jejich mentální a osobnostní *infrastruktury* by společenské vědy v těchto zemích mohly přispět do pokladnice světové politické vědy něčím, k čemu mají nejlepší přístup a co za ně těžko mohou udělat vědci na Západě. Proto chci k zpracování této problematiky přispět několika počátečními poznatky. Nejprve si všimněme některých údajů z výzkumů veřejného mínění.¹⁶ Např. v Polsku v roce 1992 by čtvrtina občanů podporovala autoritativní režim a téměř polovina by preferovala silného vůdce. Většina lidí souhlasila s názorem, že komunismus byl nahrazen jinou formou nedomokratické vlády. Padesát procent považuje demokracii za užitečnou jen tehdy, pokud jim přináší bohatství. Třiasedmdesát procent maďarských občanů soudí, že současný systém vlády je špatně vymyšlen (což se odrazilo na volebních výsledcích v roce 1994).

Podle H. Müllera¹⁷ reálný socialismus v bývalé NDR po sobě zanechal nejen ruiny, ale také mentální zpusťování a postkomunistickou kulturu vrchnostensky poslušných poddaných a ochromení vůle k výkonnosti (současná produktivita práce zde dosahuje sotva 50 % západoněmecké). Polská autorka J. Staniszkisová upozorňuje na to, že „*evoluční změny v zemích východní Evropy podporují určitý typ cynismu a apatie. Aura 19. století v mentálně nových elit zde vykazuje silnou orientaci na stát a tyto elity se snadno štěpí a směřují k radikalizaci.*“¹⁸ Profesor G. Meyer¹⁹ ve své úvaze o politické kultuře ve středovýchodní Evropě na přelomu poukázal na vystředění etických priorit zdůrazňováním hmotných hodnot a na sklony postižených vrstev k novému privatismu s odklonem od politiky, na narůstání problémů občanské orientace i na nedostatek pozitivních potenciálních směrů vývoje.

Protože výstavba pluralitních demokracií probíhá v těchto zemích spíše cestou shora než zdola, zdejší lidé se nesmírně těžko loučí s myšlenkovými vzory a způsoby chování, kdysi zaměřenými na paternalisticko-autoritářské nároky na stát, na byrokraticko-centralistické strategie řešení problémů, na nedostatky vlastní sociální i rodinné odpovědnosti a na politické odcizení. Profesorka I. Hankeová na konferenci v Tübingenu pořádané v roce 1992 uvedla, že značný skupinový egoismus v těchto zemích brzdí ochotu vzdát se vlastních předsudků ve prospěch realizovatelných řešení. Zatím se jen pomalu vytrácí způsob uvažování v kategoriích přítel – nepřítel a zájem o zjednodušená řešení.

O některých obecněji platných a poučných zkušenostech z nových spolkových zemí Německa píše východoněmecký pastor a alternativní politik F. Schorlemmer. Upozorňuje především na to, že situace je zde dvojnásob obtížná proto, že „*průměrný občan NDR »zpracoval« v sobě národní socialismus a jeho zločiny právě tak málo jako průměrný občan Spolkové republiky Německo... Pokud bychom tento čtyřicetiletý stín nepřijali, ale chtěli ho prostě zamlčet, vymstí se nám to... Mnozí se cítí opět denuncováni, a to právě těmi, kteří po 40 let představovali mlčenlivou většinu povolných opor systému... Mentální následky strukturálního násilí, lži a organizační neodpovědnosti jsou ještě v nedohlednu a brzdí cestu k demokracii i k novým hodnotám.*“²⁰

Velmi poučné křížení některých paradigmatických principů bývalé komunistické totality a nastupující pluralistické demokracie nám předkládá maďarský sociolog E. Hankiss.²¹ Chtěl bych zde uvést několik stručných, leč výstižných zjištění, která vyplývají z jeho statí: *To, co je vydáváno za pluralitní interakce sociálních aktérů, funguje v hybridizované realitě jako byrokratický a oligarchický pluralismus. To, co se hlásí k autonomii sociálních aktérů, často reálně funguje jako paternalisticky udílená či upíraná autonomie. To, co je vydáváno za normální či standardní zájmově potřebný mechanismus volného trhu, namnoze ve skutečnosti funguje jako kombinace administrativního a černého trhu. To, co je vydáváno za demokratické organizace zájmových skupin, obvykle jen zakrývá další reálně pokračování paternalismu. A to, co je vydáváno za zárodky participace občanů na rozhodování, je ve skutečnosti mnohem spíše dobře utajovanou formou různých skupinových*

nátlaků (lobby) klientů či expertů. K tomu bych chtěl na základě zkušeností z českého prostředí ještě dodat: To, co je nazýváno svobodou vyjadřování a formování veřejného mínění, je obvykle spíše setrvačným fungováním citových a postojoyých stereotypů a plodem ovládnutí hromadných sdělovacích prostředků. To, co je nazýváno nezávislostí vzdělání, výchovy a kultury, je ve skutečnosti často záměnou politické závislosti za ekonomickou. A to, co je nazýváno svobodným rozvojem osobnosti, se většinou více podobá záměně mocensko-byrokratické kariéry za komerčně populistickou.

Závěrem bych shrnul řadu výše uvedených elementárních postřehů o postkomunistických transformačních hybridech, s nimiž se budou potýkat ještě příští generace, do dvou základních všeobecných předpon – PSEUDO- a RÁDOBY- –, které lze připojit ke všem následujícím slovům: demokracie, tržní hospodářství, evropanství, kultura, morálka.

Z hlediska základních existenciálních úrovní člověka můžeme pak pravděpodobně považovat za nejpodstatnější následující zjištění. Na úrovni potenci a převážně hmotných vztahů se za „fasádou“ věcných potřeb zákazníků, obsluhovaných prostřednictvím komerčních, výrobních či obslužných zájmů, často skrývají jen vlastní utilitárně mocenské či vlastnické zájmy. Na biovitální úrovni se pod „fasádou“ tržně demokratického uvolňování převážně vitálních, utilitárních a sexuálních pudů a hodnot, obvykle projevuje přetrvávání agresivně mocenských pudů a ožiování nepřátelsky či rasově rivalitních pudů. Na emocionální úrovni se za verbálním preferováním občanské, tržní, kulturní a lidské citlivosti skrývají hybridy agresivně mocenských emocí, vyhledávání nových skupinových nepřátel a znehodnocování pozitivní vsřícnosti, konsenzu a sebeovládání. Na sociokulturní úrovni hlásání tržní demokratické a kulturní plurality často jen zakrývá asociální ekonomizaci, amorální manipulaci a masově kulturní pokleslost. Na racionálně organizační úrovni hlásání výkonově odborné, sociokulturní a právní racionality obvykle jen zastírá nemilosrdné uplatňování byrokraticko-instrumentální a technologicko-mocenské racionality. A konečně na duchovně personální úrovni se za „plentou“ svobodného hledání globálního životního smyslu namnoze setkáváme pouze se starou fragmentární realitou ateistického dogmatismu, obecně demoralizace a chameleonské hodnotové ekvilibristiky postkomunistické varianty postmodernismu.

Jak vyváznout z postkomunistické hypokrizy člověka?

Abychom byli schopni odpovědět na tuto otázku, musíme především správně pochopit a využít základní kořeny a mechanismy reprodukce postkomunistických hybridizací a hypokrizí. Přitom je možné je rozdělit do dvou základních skupin:

1) *Vědomě účelové falzifikace* – maskování bývalých nomenklaturních kádrů údajnou odborností, demagogické rozdmýchávání politického radikalismu pomocí vyvolávání záští a nenávistí, záměrné zastrasování zájmových a ideových odpůrců, utajování skrytých záměrů kabinetní politiky, úzce účelová selekce informací a mafiánské návyky při přijímání dohod a interakcí. Jejich společným jmenovatelem bývá zpravidla expanzivní honba za koncentrací moci a racionálně instrumentální kalkulace situačních podmínek jejího získávání, udržování a šíření.

2) *Podvědomé agrese či úniky* – spojování sociálních jistot s některými rysy reálného socialismu, agresivní zakrývání komplexu spoluviny, represivní vytváření bílých míst v individuální i sociální paměti, regresivní sklony k infantilismu v politice i v mezilidských vztazích, uplatňování principu kognitivní disonance, projektivní vyhledávání vnějších nepřátel a objektů nenávisti. Jejich společným zdrojem bývá zpravidla záměrně pěstovaná citová a kulturní nezralost, inklinace k primitivním jednorozměrným modelům člověka a společnosti a ponižování morálky a kultury na pouhé služby politiky či ekonomiky.

Ke globálnímu a dostatečně pronikavému vykořenění všech uvedených nebezpečných mentálních a charakterových hybridů postkomunistického člověka v zemích visegrádské skupiny nestačí jen vytvoření formální demokratické legislativy a provedení struktury či mocensko-rivalitní působení politických stran v parlamentech i na veřejnosti. Mnohem

více je třeba se zaměřit na generačně postupný a všestranně výchovný rozvoj mentality a životních stylů občanské společnosti, který ovlivní mezilidské vztahy a charakterové potence člověka nejen jako jednotlivce a osobnosti, ale i jako představitele vzorů občanského chování v demokratické společnosti. Přitom velká odpovědnost spočívá na novém pochopení historického poslání a odpovědnosti intelektuálů v postkomunistických zemích. K řešení těchto nesporně závažných a všem uvedeným státům společných otázek transformace mentality postkomunistického člověka by možná značně přispělo vytvoření nějakého společného projektu a koordinačního orgánu pro zkoumání a vyjasňování této problematiky, která je problematikou značně dlouhodobou a generačně výchovnou.

¹ Viz Dahrendorf, R.: Úvahy o revoluci v Evropě. EKK, Praha 1991, s. 92.

² Viz Brzezinski, Z.: Polska scena obrotowa. Polityka, 44/1994, s. 11.

³ Tamtéž.

⁴ Meyer, G. (Hrsg.): Die politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch. Tübingen 1993, s. 14 a násl., 57 a násl., 85.

⁵ Havel, V.: Projevy, 1992–1993. Paseka, Praha 1994, s. 93.

⁶ Viz Feldkeller, P.: Wörterbuch der Psychopolitik. Bern 1967, s. 22–23.

⁷ Viz Berdjajev, N.: Wahrheit und Lüge des Kommunismus, 1936.

⁸ Maaz, H. J.: Aus Politik und Zeitgeschichte, 3. 5. 1991, s. 3.

⁹ Viz Tischner, J.: Etyka solidarności oraz Homo sovjeticus. Krakow 1992, s. 126 a násl.

¹⁰ Viz Narojek, W.: Struktura społeczna w doświadczeniu jednostki. Warszawa 1982, s. 58.

¹¹ Viz Maaz, H. J.: Der Gefühlsstau – Ein Psychogramm der DDR. München 1992.

¹² Viz Svědectví, 47/1974 a 78/1986.

¹³ Viz tamtéž. Viz rovněž Gal, F. (red.): Dnešní krize československých vztahů. Praha 1992.

¹⁴ Viz Dahrendorf, R.: L'Unita, 22. 7. 1990.

¹⁵ Maaz, H. J.: Aus Politik und Zeitgeschichte, cit. dílo.

¹⁶ Viz The Guardia, 2. 11. 1992.

¹⁷ Viz Europäische Rundschau, 3/1991.

¹⁸ Staniszki, J.: Demokratischer Umbruch in Osteuropa. Frankfurt 1991.

¹⁹ Viz Meyer, G. (Hrsg.): cit. dílo.

²⁰ Schorlemmer, F.: Versöhnung in der Wahrheit. München 1992, s. 19 a 50.

²¹ Viz Hankiss, E.: In search of a Paradigm. Daedalus, Winter 1990, s. 156.